

Лариса Нагорна

**ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ КРИЗИ
ЯК СТИМУЛЯТОРИ
НАСИЛЬСТВА Й СВІДОМІСНИХ
СТЕРЕОТИПІВ**

У статті зроблено спробу розглянути феномен ідентифікаційних криз на прикладі сучасної ситуації в Україні, пов'язаної з анексією Криму Російською Федерацією та збройним протистоянням на Донбасі. У фокусі уваги – осмислення біфуркаційних станів і соціопатій, які ці кризи супроводять, а також можливостей соціально-політичної діагностики за умов гострої системної кризи.

Ключові слова: ідентифікаційні кризи, соціально-політична діагностика, регіональна поляризація, Донбас.

Спостерігаючи за спонтанним наростанням явищ насильства у сучасному світі, кожен з нас задається питанням: що саме вивільняє руйнівну енергію і – головне – чому? Чому в різних країнах протести, які ще недавно вкладалися в рамки мирних акцій, вибухають збройними сутичками і навіть громадянськими війнами? Чому поняття “тероризм” стало мало не обов’язковим елементом щоденної новинної інформації? Чого більше у сучасних протестних акціях – безвиході бідності, ображених громадянських почуттів чи нової актуалізації полярних регіональних, етнічних, релігійних та інших чинників? Якщо й можна сьогодні відшукати відповіді на ці непрості запитання, то лише в руслі аналізу конкретних ідентичностей соціальних спільнот. Принаймні саме ідентифікаційні критерії здатні наблизити до розуміння психопатологічних станів та можливих джерел нових загроз.

Те, що Україна несподівано не лише поповнила список “гарячих точок” на планеті, але й утримує сумнівну першість на європейському континенті щодо тривалості й гостроти збройного протистояння, у вітчизняних політичних і наукових дискурсах знаходить пояснення переважно в руслі розвінчання російської агресії та антинародного режиму Януковича. Не ставлячи під сумнів ці аналітичні домінанти, варто подивитися на проблему ширше й глибше, у тому числі й під кутом зору соціальної психодіагностики. Адже якщо першопричину “гібридної війни” легко відшукати в російській агресії, то її безпрецедентну тривалість неможливо пояснити без ана-

лізу біфуркаційних станів і соціопатій, які є наслідком ідентифікаційних криз у вітчизняному соціумі.

Про “вірус безумства”, “загальний психоз”, “соціальну шизофренію” в Україні почали говорити уже в перші роки незалежності. У 1994 р. соціологи Є. Головаха та Н. Паніна поставили українському суспільству невтішний діагноз – “соціальне божевілля”. Оволодіваючи свідомістю мас, доводили автори, ідея загального безумства ризикує перетворитися на реальну силу, здатну серйозно ускладнити процес демократизації суспільства¹. Багатьом на той час такий діагноз уявлявся занадто жорстким. Сьогодні, з огляду на трагедію Донбасу і втрату Криму, він постає як адекватний оціночний бренд і як грізне попередження – країна може опинитися і в гіршій ситуації, якщо її еліти не здолають корупцію, не знайдуть алгоритм замирення й не забезпечать умови для економічного зростання. Прислухаємося до самокритичного зізнання першого Президента Л. Кравчука: “Ми робимо речі, які не об’єднують, а роз’єднують Україну. І так було весь час. Ми не можемо домовитись, не можемо помиритись. Захід воює проти Сходу, опозиція воює проти владної партії. Як можна будувати Україну, коли кожен рік від виборів до виборів, від партії до партії, від президента до президента інша стратегія, інша політична лінія, інші економічні підходи... Людям не дали право контролювати владу”².

Фахівці з Національного інституту стратегічних досліджень оцінили загальні втрати від “гібридної війни” на Донбасі станом на кінець 2015 р. у 5 млрд гривень; у 1,2 млрд оцінювалася втрата Криму. Виробництво промислової продукції порівняно з 2013 роком зменшилося на 25%, з 150 шахт працюючими лишилися лише 24³. Найбільше вражає кількість жертв і скалічених людських долів – за даними ООН, це понад 9 тисяч смертей і більш як 21 тис пораниених, півтора мільйони вимушених переселенців. Як травмуючий фактор діє і стан загальної дезорієнтованості: українська влада не зуміла бодай дохідливо пояснити людям, що в країні насправді відбувається і як вона собі уявляє повернення до більш-менш нормального стану.

В атмосфері загальної відчуженості, яка поглиблювалася упродовж усіх років незалежності, неважко було передбачити зростання місця й ролі територіальних ідентичностей у житті вітчизняного

¹ Головаха Е.И., Панина Н.В. Социальное безумие. История, теория и современная практика. – К. 1994. – С.13.

² Сірук М. “У нас кожен Президент пропонував свій план...” // День. – 2015. – 1 грудня.

³ Торба В. Як повернути Крим і Донбас // День. – 2015. – 9 грудня.

соціуму. Його слід розглядати як прямий наслідок краху тієї ціннісної ідентифікаційної моделі, яка визначала напрям суспільних змін в умовах СРСР. Значна частина громадян, відчуваючи розчарування у проклямованих радянською владою універсалістських (колективістських, інтернаціоналістських) цінностях, почала розглядати етнічну й регіональну ідентичність як компенсаторну, таку, що забезпечує відчуття співпричетності до якоїсь конкретної, більш-менш чітко окресленої у соціальному просторі спільноти. Багато хто, навпаки, зберіг прихильність до досить глибоко закоріненої внаслідок багаторічних пропагандистських зусиль радянської ідентичності.

Інша річ, що ідентифікаційна сфера не належить до числа тих, в яких усе можна легко пояснити з раціональних позицій. Значна (можливо, й домінуюча) частина її перебуває під сильним впливом “колективного несвідомого” і занурена у свідомісний простір, який соціологи називають магічним. На відміну від раціонального – активістського й діяльнісного – типу свідомості магічний тип за самою своєю суттю утопічний і водночас налаштований на конфронтацію. Конструювання “образу ворога” і “комплексу жертви” – його постійні домінанти. Формуючись у просторі міфів і симулякрів, конструкти магічної свідомості не піддаються верифікації і сприймаються “на віру”. Побудувати на такому ґрунті систему чітких силогізмів не вдається нікому.

Мабуть, саме тому фундаментом дослідження ідентичностей став розмитий і неконкретний конструкт “значущого Іншого”. Але, розглядаючи ідентичність у контексті інакшості (відмінності), ми зразу ж натрапляємо на “підводні рифи”: з чим порівнювати, що є нормою? І чи не створюються у ході формування нових ідентичностей і нові пастки у вигляді, скажімо, “тоталізуючих фікцій”, коли одна система світобачення представляється як еталон, а інші – як наслідки недолугості, зомбування, іноземного впливу тощо? Адже в принципі неможливо представити демократичне суспільство як гармонію інтересів, поглядів, позицій. Логіка ідентифікації часто входить у суперечність із логікою плюралізму. Прагнення досягти якоїсь рівноваги у постійному спорі між ними є утопічним у своїй основі, особливо коли йдеться про різноспрямовані територіальні ідентичності. І все ж без порівняльного аналізу у їх дослідженні обійтися неможливо.

Нині саме час осмислити ситуацію в усій її складності й невизначеності, відмовляючись по можливості від перебільшення впливу зовнішнього чинника. Справді, у тому що Україна на світовій арені сьогодні постає переважно у ролі не суб’єкта, а об’єкта політики, є велика частка провин провідних світових гравців, насамперед путінської Росії. Але обмежитися лише констатацією цієї істини у

конфліктологічній діагностиці було б очевидно помилкою. Україна опинилася у пастці, яку упродовж усіх років незалежності вибудувували клани й олігархи, керуючись егоїстичною логікою непомірного збагачення й гедоністських задовольень, до того ж доволі часто маскуючи її позірною прихильністю до етнічних цінностей. Прірва між апетитами елітних прошарків і можливостями основної маси громадян невпинно розширювалася, формуючи на масовому рівні переконання: “так далі жити не можна”. Але спрямований своїм вістрям проти корупції масовий протест не зуміли очолити люди, заінтересовані у вкрай потрібних, не бутафорських, а реальних реформах. Натомість політичний подіум освоїли такі ж олігархи, хоч і іншої політичної орієнтації. На хвилі доведеної до абсолюту революційної екзальтації вони доволі легко здобули владу, частково легітимізовану підтримкою Заходу.

Існують загальні закономірності еволюції революційних ситуацій, перевірені радянським досвідом, подіями “арабської весни”, а тепер уже й логікою розвитку вітчизняної “постмайданної” реальності. Суспільні збурення, як правило, починаються під ліберально-демократичними гаслами повалення авторитарних режимів – з апеляцією до “волі народу” як джерела легітиматії. При цьому націоналізм, що в ідеалі виступає як теоретичний виклик лібералізові, легко уживається з власним антиподом. Не відмовляється він і від позірної “лівизни”, вправно граючи на соціальних очікуваннях знедолених людей. Зрештою, а останнім часом завдяки широкому використанню соціальних мережевих технологій, “революціонери” доволі швидко досягають цілей руйнування існуючих політичних режимів. Але після формальної перемоги починаються збої, утворюється ціннісний вакуум. Ним намагаються скористатися радикали, для яких політична розправа з представниками поваленого режиму уявляється важливішою, ніж реалізація задекларованих програм реформ.

Дезорієнтація вітчизняного соціуму у часі і в просторі – прямий наслідок революційної екзальтації, яка на практиці створює фон для соціальної деструкції. Швидко руйнується відчуття простору спільного досвіду – всього того, на чому у баченні Я. Ассмана базується взаємна довіра й система орієнтацій (“коннективна структура спільного знання”)⁴. Простір сам по собі стає агресивним; діаметрально протилежне ставлення до цінностей робить людей залежними від власного оточення аж до цілковитої втрати самостійності не лише в діях, але й у думках. За логікою М. Гайдеггера, таке “буття з іншими” означає або повне злиття з ними у нерозривній єдності, або цілковиту дезорієнтованість з відчуттям загубленості у чужому ворожому

⁴ Ассман Я. Культурная память. – М., 2004. – С.16.

світі. Втрачаються критерії розрізнення добра і зла, відчуття свободи розмивається до освячення вседозволеності в ім'я “революційної доцільності”.

Відродження архаїчних та ірраціональних уявлень руйнує фундамент цивілізованого співжиття. Як переконливо довели автори монографії “Донбас і Крим: ціна повернення”, “донбаський конфлікт побічно справив і серйозний психотерапевтичний вплив (своєрідний трансрегіональний катарсис): довго плеканий регіональними елітами і леліаний населенням, котре їм вірило, міф про те, “хто кого годує”, був зруйнований жорстким зіткненням із суворою реальністю”⁵. Сучасні смислові інтенції дедалі частіше ґрунтуються на культивуванні інтолерантності, загальної неприязні й схильності до “розрубування” вузлів засобами насильства. Адаптивні захисні реакції поступаються місцем реакціям опору, включно зі збройними. Такий стан колективної фрустрації може тривати в активній фазі досить довго, але після неї неминуче настає фаза виснаження. На цій фазі виразно проявляється активізація криміналітету, частішають прояви аморалізму, соціального цинізму.

Наскільки дієвою за таких умов може бути соціально-політична діагностика у її звичному баченні? Як і у сфері медицини, для вже за давнених хвороб потрібна терапія, але її ефективність на пряму залежить від точності у визначенні діагнозу. В ідеалі за допомогою соціальної діагностики з'ясовуються механізми цілепокладання, стратегії влади, темпоритми соціокультурних процесів, динаміка соціальної задоволеності, специфічність поведінкових стратегій індивідів. Однак навіть у мирний час далеко не всі параметри соціальної ситуації та її суб'єктивного сприйняття легко піддаються оцінним вимірам. У кризові періоди, коли система регуляторних механізмів зазнає розбалансування, а рівень амбівалентності на свідомісному рівні на порядок зростає, людина часто діє спонтанно, під впливом ірраціональних чинників. Сьогодні можна з упевненістю констатувати, що за давнений ціннісний конфлікт, зумовлений парадоксами розвитку українських регіонів у різних цивілізаційних системах, обернувся станом, який можна вкласти у формулу “війни всіх проти всіх”. На цій основі на наших очах розігрується “драма нерозуміння” – ідентифікаційні процеси розгортаються у просторі несумісності основоположних цінностей і смисложиттєвих парадигм.

Те, що на поверхні має вигляд зіткнення політичних амбіцій, насправді є черговою, найглибшою в українській історії, ідентифікаційною кризою, яка дедалі більше набирає вигляду “війни ідентич-

⁵ Донбас і Крим: ціна повернення / за заг. ред. В.П. Горбуліна, О.С. Власюка, Е.М. Лібанової, О.М. Ляшенко. – К., 2015. – С.117.

ностей” – політичних, регіональних, етнічних та інших. У такий, далеко не раціональний, спосіб людина захищає власний життєвий простір від усього небажаного, зловісного, незрозумілого. “Ми знаємо, ким ми є, лише після того, як дізнаємось, ким ми не є, і часто лише тоді, коли знаємо, проти кого ми”, зазначав С. Гантінгтон⁶. Приблизно те саме відбувається на груповому рівні, але механізми взаємодії тут складніші і більше підвладні ідеологічним впливам.

Фахівці-соціологи оцінюють якісну своєрідність українського суспільства як перманентний системний кризовий стан, для якого характерне розгортання по всьому фронту руйнівних процесів. У контексті дослідження суспільства, констатує М. Шульга, термін “криза” має деякою мірою метафоричний відтінок. Однак лише він відкриває можливості оцінювання таких характеристик соціальних явищ, які перебувають у нестійкому, нестабільному і від цього небезпечному стані. Українське кризове суспільство є двічі нерівноважним середовищем: по-перше, його пронизують усі тенденції сучасного глобалізованого світу; по-друге, воно перебуває у власній зоні соціальної турбулентності. З кожним новим вибором моделей соціальної поведінки у ньому зростає невизначеність і відкривається ще більш ускладнена багатоваріантність наступного вибору. Довгий каскад біфуркацій привів його до крайньої межі. Український менталітет як показник морального і психологічного стану суспільства вже багато в чому не відповідає викликам часу⁷.

Аналіз суспільних реалій кризь призму теорій ідентичності став своєрідною модою і, як усяка мода, є об’єктом жорсткої критики. Соціальні конструктивісти, здається, зуміли переконати всіх у тому, що ідентичності не є чимось цілісним і визначеним – це рухлива, двозначна, мінлива, дискурсивно сконструйована субстанція, яка до того ж девальвує від частого застосування у соціогуманітарних науках. Р. Брубейкер та Ф. Купер всерйоз закликали “вийти за межі “ідентичності” в ім’я концептуальної чистоти”⁸. От тільки пропонувані численні заміники ні у науковому, ні у політичному дискурсі чомусь не приживаються.

Очевидне одне: нові реалії потребують нової оптики аналізу, зокрема зосередження не стільки на об’єктивних факторах, скільки на суб’єктивних відчуттях та маніфестаціях. Уважне врахування психоемоційних реакцій дає змогу простежити соціетальну рівнодіючу

⁶ Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. – Львів, 2006. – С.13.

⁷ Шульга М. Методологічні проблеми дослідження кризового соціуму// Вектори змін українського суспільства. – К., 2014. – С. 5-23.

⁸ Брубейкер Р., Купер Ф. За пределами «идентичности» // Политическая наука (Москва). – 2005. – №3. – С.191.

процесів, що відбуваються (хоч у масах можуть домінувати зовсім не адекватні, а швидше химерні уявлення). Історичне буття визначається аксіологічними імпульсами кризових станів, тому за фактами й цифрами історично важливо бачити надії й розчарування, чутки й ілюзії, індивідуальні й колективні травми. На прикладі соціетальної динаміки в Росії 1920–1930 рр. досить вдало застосував таку методичку В. Булдаков, простеживши, зокрема, як бунтарські психози революцій зрештою поступаються місцем фрустраційним неврозам “втоми від насильства”, даруючи друге життя патерналістським утопіям і новим виявам агресії. Адже людську масу притягує не стільки влада як така, скільки видовище влади і віра у її магичні здібності, що зрештою й перетворює утопію у традицію. А справжні випробування для тих, хто робить ставку на революційну екзальтацію, починаються тоді, коли вони самі опиняються на місці тих, кого “скинули”. Для маргіналів і дисоціативних елементів “мідні труби” – найскладніше випробування⁹.

Секрети життєвого ресурсу (і руйнівної сили) ідентичності легко “прочитуються” й на фоні сучасної соціотрансформаційної динаміки. Конфлікти, що виникають спочатку на ґрунті неспівпадіння цінностей, мають тенденцію жити власним життям і поглиблюватися за моделлю “стимул – реакція”. “Війни ідентичностей” розвиваються за принципом “динаміки ненависті”, а далі, за Гантінгтоном, на весь зріст постає “дилема безпеки” у міжнародних відносинах. “Страхи, недовіра і ненависть з кожного боку живляться за рахунок одні одних. Кожна сторона драматизує і перебільшує різницю між силами добра і зла і врешті намагається перетворити цю відмінність на остаточну відмінність між живими і мертвими”¹⁰.

В Україні, попри гучну риторику “національного миру”, явища деструкції наростали упродовж усього двадцятип’ятиріччя незалежності. “Критична маса” нестабільності збільшувалася поступово, проявляючись у втраті орієнтирів, прискореній маргіналізації суспільства, розкитуванні моральних норм, політичних скандалах. Зрештою розбурхана соціальна енергія вихлюпнулася на два Майдани, але завищені очікування в обох випадках не справдилися, а тим часом зростав ступінь суспільної аномії з паралельним наростанням агресивності на масовому рівні.

Задовго до кривавих подій 2014–2015 рр. своєрідність української ситуації проявилася у стані своєрідної загальмованості, наявності синдрому, який у соціології вкладається в поняття “криз запізненого

⁹ Булдаков В. Утопия, агрессия, власть. Психосоциальная динамика постреволюционного времени. Россия. 1920–1930 гг. – М., 2012. – С. 7-20, 548.

¹⁰ Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. – С. 343-349.

реагування”. Певна інфантильність еліт, спричинена не в останню чергу тривалим домінуванням радянського різновиду державного патерналізму, зумовила мляве реагування на вимоги і виклики часу. Замість зосередження на завданнях модернізації виробництва, зменшення енерговитратності, оновлення виробничих потужностей і комунікацій наша управлінська і бізнесова еліта зайнялася переважно переділом власності, боротьбою за контроль над фінансовими потоками, зведенням міжкланових рахунків, політичними спекуляціями. Паралельно під гаслами відродження відбувалося свідоме чи несвідоме заохочення процесів архаїзації суспільних цінностей, орієнтація на систему традицій, закорінених у сільському побуті. Так Україна поволі сповзла з орбіти індустріальної, космічної держави у трясовину дрібнотоварного виробництва, тіньового розподілу, приземлених інтересів, що неминуче потягнуло за собою деінтелектуалізацію й деморалізацію.

Асиметрія орієнтацій, амбівалентність ціннісних настанов, псевдосинкретизм політичної культури з виразними ознаками регіональних розмежувань, етноконфліктність, розбалансованість міжцерковних відносин, конгломератний характер партійної системи – все це зрештою не могло не призвести не лише до браку механізмів самоорганізації, але й до помітного руйнування ціннісних скреп соціуму. Загальна “віктимізація свідомості” паралізувала енергію творення, а тим часом незважена гуманітарна політика привчала населення до мислення в бінарних, конфронтаційних категоріях. Наслідком неминуче стало розірване на частини політичне поле і співіснування – далеко не мирне – діаметрально протилежних ідентифікаційних практик.

Коли у розколотому соціумі вимушено блокуються елітні групи з протилежними інтересами, існує небезпека умисного продукування ризиків і навіть перетворення ризиків на предмет торгу. Енергія соціальної деструкції, яка при цьому виділяється, за своєю руйнівною силою співставна з ланцюговою хімічною реакцією. На фоні психологічної втоми населення і спричиненої нею підвищеної сугестивності (схильності до навіювання) кожна нова “культурна травма” посилює прагнення до “порядку”, підживлює надії на “прихід месії” і, отже, прокладає шлях до авторитаризму, з одного боку, і до сепаратизму з виразними проявами тероризму, з іншого.

У контексті неврозів і страхів, породжуваних розбалансованістю звичних основ суспільного життя, поняття “криза”, що упродовж десятиріч сприймалося як метафора, набуло статусу основоположної світоглядної категорії і стало одним з ключових концептів соціогуманітаристики. Визначаються макро- й мікрорівні кризи, вибудовуються моделі змін “парадигми долі” на концепції “усвідомленого руху”. Наука навчилася аналізувати фази кризи, прогнозувати її

наслідки. Але й понині проблемне поле цієї категорії належним чином не визначене – насамперед тому, що відсутнє уявлення про “нормальність”, з якою має порівнюватися кризовий стан. Спроби наукового окреслення цього поля упродовж тривалого часу йшли у напрямі від уникнення оцінок типу “колапс”, “катастрофа” до зображення кризи як майже нормального явища, як порушеної рівноваги, що веде до творення нової якості. Домінуючим все ж лишалося визначення кризи як “загрозливої ситуації, свідчення певної аномалії... проблеми, що вимагає негайного розв’язання”¹¹.

Сучасні параметри осмислення ідентифікаційних криз задаються здебільшого синергетичними уявленнями про “точки біфуркацій”, концепціями фрактальності, а також запропонованими теоретичною фізикою моделями ентропії. Значно меншою мірою дістають наукове обґрунтування пов’язані із кризами теорії “безпечових” загроз, не кажучи вже про обмаль стабілізаційних моделей, підпорядкованих завданням подолання “безвиході кризової свідомості”.

Теорії ідентифікаційних криз базуються на дослідженні розбіжностей духовно-світоглядних і ціннісних орієнтацій та інтерпретацій, а також чинників конфліктогенності, що виникають на цьому ґрунті. Ідентифікаційні кризи вважаються найглибшими з-поміж інших криз в орієнтаційній сфері політики, що пояснюється насамперед їхнім синкретичним характером. Жодна з інших криз не супроводиться настільки глибоким конфліктом індивіда зі своїм оточенням (зрештою і з Часом) і такими мутаціями, які загрожують його цілковитим випадінням із системи усталених у даному суспільстві зв’язків. Не тільки розсіювання життєвої енергії, але й втрата смислу існування загрожує і тим соціумам, які втрачають загальнозначущі ідентичності. Фатальними тут можуть виявитися як пута несвободи, так і абсолютизація практик “свободи без берегів”. Разом з маніакальним прагненням позбутися “тягаря минулого” приходять руйнування не тільки образу Іншого, але й саморуйнування. Ті або інші фрагменти соціуму перестають відчувати ритми й вимоги часу, втрачають базове ціннісно-орієнтаційне ядро і зрештою анігілюються як цілісність.

Ідентифікаційна конфліктність небезпечна тим, що тут слабо діє раціональна мотивація; протиборство найчастіше вибудовується за принципом “хто не з нами, той проти нас”. Відповідно до підходів когнітивної психології “конфлікт – це не властивість ситуації, а висновки, зроблені на її основі. Конфлікт – категорія символічна”. Поза рамками такого бачення неможливо зрозуміти важливість ексис-

¹¹ Суспільство на порозі XXI століття: філософське осмислення плинного світу. – К., 1999. – С. 6-16.

тенційного розрізнення асоціації й дисоціації, друга й ворога. Конфліктні зіткнення варто розглядати не як зіткнення інтересів і соціальних диспозицій, а як конфлікти інтерпретацій, що свідомо протиставляються одна одній¹².

Про ескалацію конфліктності на ґрунті ідентифікаційних криз прийнято говорити у тих випадках, коли неспівпадіння базових цінностей і орієнтаційних пріоритетів починає загрожувати розбалансуванню системи суспільних відносин і руйнуванням тих каналів, які забезпечують зв'язок соціально-структурних підрозділів суспільства з політичною системою. Відсутність узгодженого “суспільного проекту” за таких умов обертається “ціннісним колапсом”, конфронтаційною взаємодією різних суспільних сил, правовим нігілізмом, управлінським хаосом. Саме такий стан маємо можливість спостерігати у зв'язку зі збройним конфліктом на Донбасі. У стані постійної конфліктної взаємодії опиняються усі – індивідуальні, групові, професійні та інші різновиди ідентифікаційних установок, створюючи критичний рівень взаємонакладання справжніх та уявних деформацій. А триваюча ескалація конфлікту шляхом заборон і санкцій створює ефект їхньої генералізації – із переходом з одного рівня на інший.

Блискучий аналіз наслідків, які тягнуть за собою кризи ідентичності, знаходимо у Л. Пая та С. Роккана. На прикладах ідеалтипових недосконалих держав, які перебувають у перехідному стані, ними ще у 70-х рр. минулого століття було простежено шість взаємопов'язаних криз, першоосновою яких є криза ідентичності. Спочатку, за Рокканом, виникає “криза спільного розуміння ідентичності”. Особливо гостро вона виявляється у нововиниклих державах; для останніх є принципово важливим, щоб громадяни визнали територію, яку вона займає, своєю справжньою батьківщиною. Потім на цю основну кризу накладаються кризи легітимності, кризи розподілу, кризи політичної участі тощо. На цій основі здатен поглибитися конфлікт між патріархальними почуттями й космополітичними практиками; відсутність міцного відчуття громадянської ідентичності робить національну державу недосить сталою¹³.

Перші ознаки ідентифікаційної кризи в Україні виразно виявили себе, починаючи з середини 90-х рр. Уже на п'ятому році незалежності стала очевидною неспроможність влади запропонувати соціуму привабливий консолідаційний проект, який би адекватно відповідав

¹² Див.: Шукін Д.А. Проблема конструирования врага в контексте интерпретации конфликта // Конфликтология. – 2010. – №4. – С. 156-163.

¹³ Роккан С. Методы и модели в сравнительном исследовании формирования наций // Политическая наука. – 2006. – № 4. – С. 123.

викликам часу. Концепти “національного відродження” і “розбудови держави”, виразно обернені в минуле, виявилися малопривабливими, а орієнтація на цінності “ринкового кодексу” – культ купівлі-продажу, нестримного споживацтва, сумнівних задовольень – запустила небезпечний маховик суспільної деморалізації. Миттєве заміщення усталених ціннісних систем “антицінностями” породило стан розгубленості й перманентної невизначеності, а уведена елітами в обіг принизлива доктрина “виживання” блокувала процеси самоорганізації і зрештою стала одним з головних чинників соціальної дезадаптації. Відсутність у влади чіткої стратегії національного розвитку і геополітична “двовекторність” створили сприятливий фон для поглиблення “розколотості” суспільної свідомості, яка невдовзі набула досить чіткого географічного виміру.

Дестабілізуючими за своєю суттю виявилися і запропонований владою проект “навздогінної модернізації”, явно непридатний для українських умов, і намагання діяти в руслі західної інституційної демократії. Бездумне копіювання західної моделі “поділу влад” зрештою призвело до утвердження в Україні режиму змагальної олігархії (термін Р. Даля) – з надмірними повноваженнями Президента та його апарату і крайньою слабкістю судової гілки влади. Наслідком стали нерозчленованість влади і власності, верхівкові елітні змови, безпрецедентні масштаби корупції, незакоріненість правосвідомості, зниження рівня соціальної компетентності. А такий стан, у свою чергу, провокує політичних акторів на вихід за межі правового поля, дії за логікою “революційної доцільності”, застосування витончених маніпулятивних стратегій. Корозійний вплив політтехнологій створює, використовуючи визначення англійського знавця українських реалій Е. Вілсона, політичну культуру некоректності, коли політика розглядається як продовження війни іншими засобами¹⁴. Зрештою консолідаційні завдання взагалі виносяться “за дужки” реальної політики.

Вразливість колективних ідентичностей, що пережили “трансформаційний шок”, у сучасній соціальній антропології позначається поняттям “культурна травма”. На матеріалі ціннісних криз у США та Західній Європі цей феномен проаналізували А. Нейл та Дж. Александер, у контекст змін на посткомуністичному просторі його поставив П. Штомпка. Останній порівнює культурну травму із виверженням вулкану, що вносить сум’яття у повсякденність і зумовлює кардинальну зміну поведінкових реакцій. Культурна травма як дискурсивний акт соціокультурної саморефлексії знаходить свій прояв у чіткому відмежуванні “свого” від “чужого”, в полярних (у категоріях “правильне/неправильне”) оцінках реальних подій. Вона означає, що

¹⁴ Вілсон Е. Драматургія віртуальної політики // Критика. – 2007. – Ч.5. – С.8.

поляризація в суспільстві досягла такої межі, коли агресивність виходить назовні.

В. Котигоренко неодноразово звертав увагу на те, що найбільш конфліктогенними і важкорозв'язними є ті ціннісні конфлікти, які торкаються етнічної сфери буття. Коли йдеться про утвердження й захист етнічними спільнотами, що живуть поруч, рис своєї ідентичності (мови, культури, традицій, історичних міфів, символів, інтерпретацій історії, моральних і релігійних цінностей), домовленості, не кажучи вже про консенсус, досягаються у край важко. Протиріччя негайно переростають у конфлікт, а схильність представника однієї з сторін до компромісу часто розцінюється представниками його групи як зрада, ренегатство. Компроміси однозначно пов'язуються із втратою якоїсь із етноідентифікуючих ознак, аж до фактичної "етнічної смерті". На цьому ґрунті виникають найрізноманітніші фобії, які посилюють відчуття неприязні, а то й ненависті до протилежної сторони конфлікту¹⁵. У руслі сформованого у такий спосіб відверто конфронтаційного політичного дизайну не сприймаються раціональні аргументи й мотивації, зате дістають живильне середовище найбільш радикальні ідеології з неодмінними ознаками ксенофобії та інших патологічних станів.

Навряд чи справедливо зводити основу небезпечної біполярності в Україні до неправних дій бюрократії. Самі особливості нагромадження капіталу – з практичною відмовою держави від підтримки національного підприємництва – сприяли неухильному посиленню позицій посередників, байдужих до ідей гуманізму. Обрана владою економічна стратегія не забезпечила припливу великого інвестиційного капіталу, але загострила міжкланову боротьбу тіньових структур. Поняття інволюції та дезадаптації, що з'явилися у політичному й науковому дискурсах, відбили поміж іншим істотне погіршення соціального самопочуття громадян, які, втративши звичне виробниче середовище, а то й усі засоби існування, змушені самотужки розв'язувати проблему виживання.

За таких умов традиційно застосовувані механізми соціальної діагностики вже "не спрацьовують". У зонах збройного конфлікту можливості соціологічних опитувань звужені до мінімуму, а неминучий "інформаційний шум" робить недостатньо дієвою ту систему індексів, що базується на визначенні у балах рівня життєвого задоволення, тривожності, деморалізованості, соціальної затребуваності певних категорій населення тощо. У гостро кризових ситуаціях не досить інформативними стають і запропоновані соціальними

¹⁵ Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К., 2004. – С.371-372.

психологами тести, на основі яких вибудовується кілька шкал задоволення індивіда життям (*Index Life Satisfaction*), визначається рівень соціального оптимізму. Потребують істотного коригування звичні уявлення про інституційні матриці та психофрактальні структури, які регулюють процеси самоорганізації та самоідентифікації у даному соціумі.

Людина чи група, яка потрапляє у фрактальні угруповання, породжені певною матрицею, автоматично включається в атмосферу запропонованих нею смислів і правил гри. Природно, що обстановка постійних інформаційних атак і фактичної війни робить ці правила розмитими, а в оцінках починає домінувати афективний компонент. Явища “взаємонерозуміння” значно посилюють агресивну налаштованість частини соціуму на фоні аномічної деморалізованості іншої, провокують ксенофобські настрої. За цих умов простежувані соціологами тенденції соціальних змін і особливо поведінкових стереотипів можуть виявитися неточними.

І все ж, на наше глибоке переконання, лише кваліфікована, радикально оновлена соціально-конфліктологічна діагностика здатна сьогодні створити те операційне поле, на якому не лише визначатимуться контури осмислення здобутків і трагедій, але й вимальовуватимуться обрії майбутнього країни. На перший план виходить проблема об’єктивної інтерпретації того, що відбулося – зі з’ясуванням мотивацій усіх протидіючих сторін на основі методик кореляційного та регресійного аналізу, SWOT-аналізу тощо. Особливо цікавим може виявитися простеження логіки переростання соціального активізму в екстремізм, філософії віктимності – у розгул насильства, використання сучасних каналів комунікації – у розширення простору дезінформації. На такому ґрунті буйним цвітом розцвітають низхідна соціальна мобільність, конфліктна (негативна) активність, тиражуються ідеї жертвовності й помсти. Конфліктологи оперують у цьому контексті теоріями відносної депривації, що вибудовуються в руслі розходжень між особистісними експектаціями та ціннісними можливостями¹⁶. Доволі часто на масовому рівні виявляються настрої самоцільного відокремлення від держави, які сприймаються як сепаратизм. Якщо вони супроводяться насильством, то вкладаються у формулу тероризму. Насильство породжує нове насильство, а деструкція руйнує самі основи цивілізованості.

У чому знаходить свій головний прояв соціальна деструкція? Насамперед у розхитуванні й руйнуванні основ солідарності на державному й територіальних рівнях. Люди не довіряють не тільки владі, але й найближчим сусідам, бо один лиш незбіг поглядів може

¹⁶ Гапп Т. Почему люди бунтуют. – СПб, 2005. – С.75.

спровокувати прояви агресивності. На перший план виходять найрізноманітніші ситуативні зв'язки. Символи, знаки, симулякри формують своєрідну "постмодерну солідарність", талановито описану М. Маффесолі у книзі "Час племен". Суспільство у ній представлене як територіально розсіяна мікроплеменна мережа, а своєрідний "неотрайбалізм" постає у вигляді символу спілкування як самоцілі і доведеного до абсурду індивідуалізму¹⁷. Поведінкові стереотипи усталюються здебільшого на підвалинах "свободи без берегів", внаслідок чого простір конфліктності непомірно розростається.

Лавиноподібні процеси, що відбуваються на наших очах у донедавна спокійній Україні, дедалі частіше розгортаються за логікою "екзальтації бою". Перебуваючи у стані фрустрації, протиборчі сторони втрачають здатність осмислювати будь-які наслідки власних вчинків – від політичних до екологічних. Не усвідомлений належним чином і тривожний факт "мілітаризації" суспільної свідомості. Для значної частини людей війна перетворилася на спосіб існування, від якого важко відмовитися (не в останню чергу внаслідок відсутності роботи на місці постійного проживання). І хоч сьогодні вже ніхто не вірить у можливість "миттєвого ощасливлення" (навпаки, кожен бачить навіть на власному прикладі невпинне погіршення рівня життя), протестні настрої підтримуються й глорифікуються – попри те, що невпинно руйнують тканину цивілізованого співіснування, Радикалізм процвітає у своїх крайніх виявах, а це означає, що рівень свободи в країні, заради якої півроку стояв другий Майдан, і надалі матиме тенденцію до зниження.

За таких умов аналіз патологічних станів не може обійтися без застосування психіатричної лексики. Понад 20 років тому вже згадувані Є. Головаха та Н. Паніна зафіксували всуціль негативний вплив залишкової тоталітарної культури спілкування, яка здатна набувати рис загального нехтування елементарними загальнокультурними вимогами до діалогу між людьми, що дотримуються різних соціально-політичних позицій. Аналіз таких соціопатій потребує психопатологічних діагнозів. Звідси автори виводили й феномен посттоталітарної безпомічності, й патерналізм, що виявляється у відсутності особистої відповідальності за власний матеріально-економічний стан, і пріоритет екстернальності як особистісної поведінкової настанови. Особлива увага зверталася на посттоталітарну амбівалентність свідомості з конформно-нігілістичною спрямованістю, усталені стереотипи "боротьби" як нібито прояви "високої соціальної справедливості", а також на притаманні

¹⁷ *Maffesoli M.* The time of the tribes. The decline of individualism in mass society. – London, 1996.

українському політикуму когнітивні моделі безуспішності, зрівнялівки, прояви дезактуалізації цінностей¹⁸.

Сьогодні до цих діагнозів варто додати й надзвичайно високий ступінь антиномічності суспільної свідомості. Соціологи розглядають антиномічність як своєрідну форму кентавризму мислення сучасної людини – реакцію на поглиблення гостроти ідентифікаційних криз. В Україні виразно сформувалися дві підтримувані досить впливовими політичними силами позиції у ставленні до минулого, сучасного і майбутнього, причому кожна сторона вважає свою систему аргументів єдиною вірною і має досить високий (приблизно 50:50) ступінь суспільної підтримки. Оскільки реально ці позиції (назвемо їх умовно модерністською і традиціоналістською) є взаємовиключними, процеси диверсифікації в усіх сферах еволюціонують у напрямі поглиблення. Уведена італійцем П. Вагнером категорія “соціетальне саморозуміння” у світлі вітчизняних реалій набуває значення методологічного ключа до поглибленого аналізу її антипода – загального “взаємонерозуміння”.

У міру розширення простору міждисциплінарності система освоєних соціогуманітаристикою методів і підходів урізноманітнюється й ускладнюється. Дедалі ширшу сферу застосовування здобуває системно-комунікативний підхід, в якому, крім концепту системи, як основоположні фігурують поняття мережі, середовища, зворотного зв'язку. Запозичений із сфери психології когнітивний підхід став незамінним для досліджень пізнавальних можливостей науки та суб'єктивних мотивацій політичних дій, зокрема тих, що відбуваються у конфліктному полі. Антропологічний метод виступає як інструмент дослідження впливу на політику особливостей антропогенезу і властивостей людини як біологічної істоти. Символічний бік політики (коди, ритуали, віртуальні образи) досліджується в руслі семантичного і семіотичного підходів.

Серед тих методів, які були привнесені у політологію з появою постнекласичної науки, найбільшу популярність здобуває синергетичний. Погляд на політику як на боротьбу потенційних аттракторів дає змогу простежити умови функціонування систем у стійкому стані і визначати ті відхилення (флуктуації), які їх розбалансовують.

Останнім часом вітчизняна політологія активно засвоює (як завжди, із великим запізненням) популярний у світовій соціогуманітаристиці мережевий підхід. На відміну від інституційного підходу тут у фокусі аналізу опиняються не інститути, а зв'язки й відносини. Поняття політичних мереж базується на представленні політичних акторів у вигляді груп, об'єднаних спільним інтересом і взаємозалежністю. Мережевий концепт не являє собою стрункої теорії, внаслідок

¹⁸ Головаха Е.И., Панина Н.В. Социальное безумие. – С. 121-146.

чого окремі дослідники вважають його “лише метафорою”. Утім, як метод й інструмент пізнання він надзвичайно ефективний, особливо коли йдеться про поляризовані суспільства із гострим конфліктом інтересів. Вироблення ефективних моделей суспільного консенсусу у вітчизняних умовах немислиме без пошуку засобів мінімізації суперечностей, що виникають у квазіінституційному полі на ґрунті боротьби за ресурси й статус.

Паралельне існування державного інституційного дизайну і мережевих структур ставить перед дослідниками безліч запитань щодо тих когнітивних механізмів, які забезпечують інтеграцію соціальних мереж. На якому фундаменті вибудовуються мережеві взаємодії, починаючи із формування мереж довіри у сфері повсякденності і кінчаючи взаємодією у царині бізнесу і влади? Чому соціальний капітал може бути негативним, а “поведінка” мережі антиінституційною? Чому соціальні мережі, як правило, вибудовуються на антитезі “свій” – “чужий”? Ці та багато інших питань поки що не дістали гранично чіткої наукової відповіді. Однак уже сьогодні в рамках культурної антропології уважно досліджуються ті психофізіологічні, ритуально-символьні, образні інтеграційні механізми, які мають схожу з вірусною природу і здатні апелювати до надзвичайно глибоких шарів свідомості. У перехідні періоди, коли інституційна система опиняється у кризовому стані, образи-віруси здатні суттєво впливати на процеси архаїзації суспільної свідомості.

У системі соціальної діагностики у фокусі уваги, ймовірно, ще довго перебуватиме аналіз впливу залишкової радянської системи цінностей на функцію регуляції суспільної поведінки й з’ясування джерел піддатливості значної частини громадян деструктивним у своїй основі гаслам екстремістів. Адже, як показав луганський соціолог І. Кононов, саме соціальна система радянського зразка виховувала покоління правдошукачів, які створювали складності для себе і для інших, прирікаючи себе на постійний конфлікт з оточенням. У прагматичних стосунках такі люди постійно стикалися з негативними ситуаціями, але етос героїчного, закладений у систему радянського світовідчуття, спонукав до ціннісних макропозицій, базованих на максимах непримиренності. Автор пророчого бестселера про суспільні настрої на Донбасі американський професор японського походження Г. Куромія показав це на прикладі спонтанної “політичної войовничості українсько-російського прикордоння”. У його викладі Донбас постав як “земля свободи”, яка ніколи не була до кінця лояльною до будь-якого керівництва чи ідеології¹⁹.

¹⁹ Куромія Г. Свобода і терор в Донбасі. Українсько-російське прикордоння. 1870–1990-і роки. – К., 2002.; він же: Загадка Донбасу: як зрозуміти його минуле і майбутнє // Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya>.

Коли ж з розпадом СРСР зазнала краху і виплекана в його надрах ціннісна система, почався перманентний процес звикання соціуму до різного роду соціальних патологій. Одночасна девальвація права й моралі формувала терпиме ставлення до злочинності, прагнення жити “за поняттями”. У кризові моменти розвитку саме ці чинники сформували етос “революції домагань” (формула В.Магуна) з орієнтацією на спрощені ідеологічні штампи й споживацькі стандарти²⁰. Чи не тому блискавично відродилися ідеологеми “народних республік”, які вже майже століття паразитують на максимах народовладдя?

Для пересічних громадян цей варіант “революційної екзальтації” обертається не лише елементарними життєвими складностями й відчуттям страху на екзистенційному рівні, але й стресами та психічними розладами. Психіатри та психотерапевти реєструють серйозні порушення психосоматичного стану у значній частини громадян, насамперед тих, які безпосередньо брали участь у подіях на Майдані та на сході України. Адже відомо, що адаптативні можливості пристосування до стресів з часом зменшуються. Психологічна реабілітація учасників бойових дій переростає у важливе державне завдання. За умов гострої фінансової скрути про систему психолого-реабілітаційних центрів за зразком США чи Ізраїлю в Україні можна лише мріяти. Але доцільно сповна використовувати бодай наявний волонтерський досвід, приміром, той, який набутий у Кіровоградському обласному госпіталі для ветеранів війни Центром медико-психологічної реабілітації “Компас”. На заваді, однак, стає те, що у вітчизняному законодавстві досі не “прописані” норми та умови діяльності таких центрів²¹.

Синдром “втрати сталої ідентичності” фахівцями з соціальної психології розглядається як особиста драма індивіда і як своєрідна форма колективної депресії. Польський дослідник регіональної ідентичності З. Бокшанський зафіксував неоднозначну психологічну реакцію на процес регіонального самоусвідомлення: із прагненням людини захистити своє право на автентичність пов’язаний перехід від інституальності до імпульсивності. Ця імпульсивність, у свою чергу, є суттєвим чинником впливу на дестабілізацію ідентичності²².

Задовго до збройного конфлікту на Донбасі мені вже доводилося писати про те, що в атмосфері байдужості влади до потреб людей і

²⁰ Кононов І. Етнос. Цінності. Комунікація (Донбас в етнокультурних координатах України). – Луганськ, 2000. – С. 189-196.

²¹ Орел С. “Компас” вкаже вихід // Дзеркало тижня. – 2016. – 13 лютого.

²² Докладніше див.: Гриценко О. Українські ЗМІ в контексті глобальних процесів на початку ХХІ століття // Україна на шляху до Європи – К., 2006. – С. 346.

загального аморалізму негативістські настрої створюють ситуацію ідентифікаційних неврозів. Адже ціннісні конфлікти, які М. Вебер вважав “провиною богів”, насправді є провинною людей, нездатних осягнути глибину ризиків, спричинених не в останню чергу довільно обраними, недосконалими процедурами оцінювання. Світ цінностей не є світом реально існуючих сутностей; це світ уявлень про Добро і Зло. Аксіосферу створюють соціуми, і цивілізованими вважаються ті з них, в яких системи цінностей, навіть різноспрямованих, не стикаються у непримиренному протиборстві. Коли ж в системах оцінювання домінують настрої реваншу, смакові уподобання, ранжування на “своїх” і “чужих”, суспільства приречені на розтрату соціального й культурного капіталу у беззмистовних дискусіях навколо того, хто є більшим, а хто меншим патріотом. Індивідуальні такі сутички загрожують цілковитою втратою ціннісних орієнтирів; люди або втрачають інтерес до політики як такої, або активно включаються у “перетягування каната”, розширюючи простір безвідповідальності й соціального цинізму.

Внаслідок гострої конфронтації у вітчизняному політикумі український соціум уже не сприймає навіть самої постановки питання про консолідаційні цілі. Попри постійно присутню в політичному й науковому дискурсі риторику примирення розмежовані не так ідеологіями, як власною непримиренністю політичні сили зазвичай вдаються саме до таких економічних, політичних, інформаційних та інших кроків, які поляризують соціум, створюють у ньому нові лінії потенційної конфліктності. На цьому фоні буйним цвітом розквітає популістська риторика, орієнтована здебільшого на маргінальні верстви суспільства. Про національну ідентичність згадують здебільшого тоді, коли вже вкотре доводиться констатувати її кризовий стан або практичну відсутність²³.

Безліч складностей створила в країні виразна регіональна поляризація політичних настроїв, чим не в останню чергу зумовлений “дифузний” стан ідентифікації значної частини соціуму, його готовність ототожнити себе то з одним, то з іншим ціннісно-символічним ядром. Багатоміжова бездержавність і тривале перебування частин українського соціуму у складі різних, часто ворогуючих між собою держав, наклали виразний відбиток на свідомісні стереотипи, які виявилися полярно налаштованими. На суцільному негативі щодо радянської спадщини узгоджений “український проект” створити не вдалося. Натомість з’явилися два різноспрямовані – один з орієнтацією на європейські цінності, інший – засадничо традиціоналістський, орієнтований на Росію. Взаємовиключність цих двох проектів

²³ Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. – К., 2011. – С. 8-9.

украї ускладнює завдання вироблення стратегічних пріоритетів держави і робить громадян заручниками політичної кон'юнктури й амбіцій незговірливих політиків.

Світоглядний злам як наслідок краху СРСР для значної частини населення виявився серйозним психотравмуючим чинником. Якщо говорити конкретно про причини втрати Україною Криму, то шлях російській агресії багато в чому проклала незважена політика української влади, яка не зуміла адекватно зреагувати на різноспрямованість політичних орієнтацій на півострові. В Криму, 58,5 мешканців якого становили росіяни, навряд чи оптимальним був той різновид автономії, який був узаконений у 1991 р. Автономії у сучасному світі створюються для захисту інтересів меншин, а кримська територіальна автономія забезпечувала преференції для росіян і російськомовного населення, водночас широко відкривши шляхи для інвестування російського капіталу й гуманітарних впливів Російської Федерації. Це викликало активний протест кримськотатарської спільноти, яка домагалася власної етноорієнтованої державності. Депортація кримських татар 1944 р. загострила у цієї спільноти притаманне їй відчуття етнічної афіліації – рівень потреби у конституюванні власної етнічної належності у неї значно вищий, ніж, приміром, у українців. Однак той факт, що етнічний код кримськотатарської спільноти є засадничо традиціоналістським, з виразною опорою на історію, традиції ісламу, культурну специфічність, надто слабо враховувався київською владою. Далеко не завжди їй вдавалося адекватно реагувати і на явні сепаратистські прояви, які виходили від російськоорієнтованої більшості громадян півострова. Зрештою в Криму створилася ситуація етнічної анізотропії – три найбільші спільноти Криму демонстрували, кожна з своїх позицій, той чи інший рівень незадоволення політикою офіційного Києва²⁴.

Класичну картину неврозів на масовому рівні, породжуваних недолугою регіональною політикою, демонструє Донбас. Відчуваючи гостру потребу в робочій силі в регіоні, що зазнав небачених темпів індустріалізації, але лишався малопривабливим для постійного проживання внаслідок тяжких умов праці, екологічних проблем, практичної відсутності розвиненої соціальної інфраструктури, Кремль захочував масові переселення і не шкодував пропагандистських зусиль для створення привабливого іміджу “всесоюзної кочегарки”. Наслідком стали, окрім етнічної строкатості, прищеплювана місце-

²⁴ Докладніше див.: *Прозорова Н.М.* Особливості кримського регіоналізму // Віче. – 2003. – № 3. – С.31-36; *Нагорна Л.П.* Етнічна анізотропія в Криму: витоки, прояви, проблеми // Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. – К., 2004. – С.101-113.

вим мешканцям звичка до патерналізму влади й завищені уявлення про всемогутнього “володаря надр”.

Коли радянська модель суспільної організації зазнала краху, а разом з нею катастрофічно руйнувався й економічний потенціал регіону, більшість шахтарів і металургів опинилася у шоковому стані. Розрізнені масові протести захлинулися внаслідок браку відчуття спільної мети. А далі, як показав І.Дзюба, свою справу зробили потужні олігархічні клани, зацікавлені у збереженні й культивуванні “осібності” Донеччини, у протиставленні її решті України, бо саме це давало їм козир у політичній боротьбі. Природно, що вони саботували всяку спробу культурної і ментальної консолідації Сходу й Заходу України. Але зводити лише до цього трагедію Донбасу було б необачно. Багато в чому її спричинила й загальноукраїнська ситуація – “низька динаміка “культурного кровообігу” в суспільстві, мала пропускна спроможність каналів трансляції культурної інформації... У результаті всього цього... україноцентрична орієнтація донеччан послаблена і у багатьох випадках поступається перед російськоцентричною. Звичайно, тут є й інші причини; але й елементарна необізнаність – одна з головних. Невігластво породжує зарозумілість, тверду принциповість у запереченні того, чого не знаєш”.

Ніхто не знає, констатує Дзюба, чим скінчиться збройне протистояння на Донбасі, яке вже обернулося не лише соціально-економічною кризою, але й справжньою гуманітарною катастрофою. “Пережите впливає і вплине на погляди й настрої багатьох. По-різному. Хтось прозріє. Хтось утвердиться у своєму українстві. Хтось звинувачуватиме Україну у бідах війни і ще більше озлобиться.. Хтось клястиме всі можливі влади. Різні настрої будуть і серед переселенців, і серед тих, хто приймає їх. Але над усіма тяжітиме пам’ять смертей, каліцтв і руїни. І якщо не всі, то багато хто з них будуть невільниками своєї злости й ненависті. Або своїх моральних травм. Або своєї пам’яті. Це буде найтяжча спадщина. І як їй дати раду? Як з нею буде жити?”²⁵.

Так чи інакше, шляхи до порозуміння й компроміси доведеться шукати усім, хто прагне зберегти суверенітет і територіальну цілісність України. Ані ставка на силові сценарії, ані блокади. ані надія на те, що тугі вузли розв’яжуться якимось самі собою, за сучасних умов не можуть бути результативними. Очевидно, що рано чи пізно шукати компроміси все ж доведеться. Як вважає директор Українського інституту аналізу та менеджменту Р. Бортник, “блокада шкідлива хоча б тим, що втрачаються робочі місця і товарообіг, ринки збуту в

²⁵ Дзюба І. Донецька рана України. Історико-культурологічні есеї. – К., 2015. – С.58-59, 75-78.

10 мільярдів гривень, які тим часом захоплюють російські підприємці. А головне, що блокада веде до програшу у боротьбі за людей Донбасу, за їхні думки”²⁶.

Створення спільного соціального й гуманітарного поля, починаючи з відновлення повноцінного транспортного обслуговування, вважає Бортник, може стати початком політичної реінтеграції регіону до складу України. “Якщо люди мають можливість їздити один до одного в гості – це найкраща гарантія від відновлення військових дій”. Щоб почати бодай заради цього загальнонаціональний діалог, політики з різних таборів мають чітко визначитися із своїми орієнтаційними пріоритетами і дохідливо пояснити громадянам їхні переваги. А вже на цій основі шукати такі варіанти децентралізації, які забезпечать кожному регіону самодостатність і свободу дій.

Гуманітарній політиці і її інформаційній складовій має належати проритетна роль у виробленні критеріїв оцінки провин і покарань відповідно до принципів справедливості. Людям набридли постійні маніпулювання смислами, суперечності передвиборної і післявиборної риторики, нереалістичні обіцянки. Намагання поєднувати взаємовиключні ідеї стимулює настрої утопізму в політиці, створює у суспільстві непотрібну емоційну напругу. Важливо при цьому відмовитися від залишків маніхейської ідеології, яка стимулює пошук все нових “ворогів”. Варто пам’ятати: будь-яке інверсійне розхитування має свої межі, поза якими – черговий соціальний вибух із зануренням у пучину хаосу.

Першочерговим завданням української держави є вироблення такої моделі соціокультурної політики, в якій “різниця потенціалів” всередині українського соціуму розглядатиметься не лише як джерело ризиків і загроз, але й як неперехідна цінність. Стратегія інтеграції на базі децентралізації потребуватиме адаптації всіх соціальних інститутів до потреб полікультурного соціуму. Важливо продовжити зусилля у напрямі проведення адміністративно-територіальної реформи, відмовившись від своєрідного “двовладдя” на регіональному рівні. Дальшій активізації локалізму можна запобігти лише на шляхах вибудови чіткої управлінської системи, в якій регіонам будуть створені всі умови для самоорганізації й саморозвитку.

Налаштованість на модернізацію у сучасному баченні останньої вимагає не лише коригування технологій управління, але й створення адекватної вимогам часу ціннісної системи – із пріоритетами ефективності, ініціативи, конкурентоздатності, новими мотиваціями

²⁶ Княжанський В. 7 пунктів з відновлення Донбасу // День. – 2015. – 3 листопада.

й критеріями успіху. Гадати, що в українських умовах розв'язати ці завдання можливо без серйозного реформування соціальної сфери, освітньої системи, демографічної політики, адміністративно-територіального устрою і багатьох інших підвалин суспільного життя – значить не розуміти суті викликів ХХІ століття. А для того, щоб бодай приступити до пошуку відповідей на ці виклики, необхідно переконати соціум у тому, що іншого шляху немає і що успіх досяжний лише на шляхах самоорганізації, піднесення продуктивності праці, розумного самообмеження у потребах.

Політичний вплив на конструювання ідентичностей – складний і тривалий у часі когнітивний процес, в якому беруть участь сотні політичних акторів – від владних верхів до голови сільської громади. Забезпечити односпрямованість зусиль у цьому потоці непросто. Але кожен учасник політичного процесу має розуміти, що ресурс ідентичності і її емоційний вплив прямо залежить від міри здорового глузду і налаштованості на конструктивну взаємодію. Категоричних оціночних суджень, а тим більше зведення неперехідних бар'єрів, тут слід уникати.

У фундамент національної ідентичності можуть закладатися в різних пропорціях і ліберальні ідеї, і християнські цінності, і елементи націоналістичної ідеології – ті, які підтримують каркас патріотизму. Але оскільки у такому поєднанні можуть бути небезпечні пастки, важливо прагнути до того, щоб рамки ідентичності були рухомі, а сама вона не “забронзовіла” до стану категоричного несприйняття “інакшості”. Інтерпретативні схеми (фрейми, якщо застосовувати термін Д.Сноу і Р.Бенфорда), мають бути так підігнані одна до одної, щоб створювати цілісність і водночас залишати простір для маневру. Вони повинні резонувати з колективними спогадами, але неприпустимо політизувати їх до такої міри, щоб вони ставали додатковим джерелом суспільної поляризації. “Проективна ідентичність”, яка на цій основі має вибудовуватися, здатна створювати ефективну противагу і т.зв. легітимізуючій, створюваній у процесі владного дискурсу, і протестній ідентичності опору²⁷.

Вибудовувана при цьому система цінностей повинна виходити із реалій і викликів постіндустріального світу, у якому панують жорсткі правила гри, підпорядковані логіці конкурентоспроможності. Очевидно, що інтегративна здатність національної ідентичності безпосередньо залежатиме від того співвідношення загальногромадянських і етнонаціональних пріоритетів, яке у неї буде закладено. І ще – від здатності соціуму до саморефлексії й самокритики з відмовою від крайнього радикалізму й національної мегаломанії.

²⁷ Див. *Миненков Г.Я.* Политика идентичности с точки зрения современной социальной теории // Политическая наука. – 2005. – № 3. – С. 21-38.

НАГОРНАЯ Л. **Идентификационные кризисы как стимуляторы насилия и стереотипов сознания.** В статье предпринята попытка рассмотрения феномена идентификационных кризисов на примере современной ситуации в Украине, связанной с аннексией Крыма Российской Федерацией и вооруженным противостоянием на Донбассе. В фокусе внимания – осмысление бифуркационных состояний и социопатий, которые эти кризисы сопровождают, а также возможностей социально-политической диагностики в условиях острого системного кризиса.

Ключевые слова: идентификационный кризисы, социально-политическая диагностика, региональная поляризация, Донбасс.

NAGORNA L. **Crisis of Identification as the Stimulants of Violence and Stereotypes of Consciousness.** The paper attempts to make an overview of the phenomenon of identity crisis as an example of the current situation in Ukraine, which is related to the annexation of Crimea by the Russian Federation and the armed conflict in Donbas. The focus is made on the understanding of the bifurcation states and sociopaths, which escort these crises, as well as possibilities for social and political diagnosis in acute systemic crisis.

Keywords: identity crises, social and political diagnosis, regional polarization, Donbass.

References

Assman, Ya. (2004). *Kul'turnaya pamyat': pis'mo, pamyat' o proshlom i politicheskaya identichnost' v vysokih kul'turah drevnosti*. Moskva. [in Russian].

Brubejker R., & Kuper F. (2005). Za predelami «identichnosti». *Politicheskaya nauka – Political Science*, 3. [in Russian]

Buldačov V. (2012). *Utopija, agresija, vlast'. Psihosocial'naja dinamika postrevoljucionnogo vremeni. Rossija. 1920–1930 gg.* Moskva. [in Russian].

Dziuba I. (2015). *Donets'ka rana Ukrainy. Istoryko-kul'turolohichni esei*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].

Garr T. (2005). *Pochemu lyudi buntuyut*. SPb.: Piter. [in Russian].

Golovaxa E.I., & Panina N.V. (1994). *Social'noe bezumie. Istoriya, teoriya i sovremennaya praktika*. Kiev: Abris. [in Russian].

Hantinton S. (2006). *Protystoiannia tsyvilizatsij ta zmina svitovoho poriadku*. L'viv: Kal'varia. [in Ukrainian]

Horbulin V.P., & Vlasiuk O.S., & Libanova E.M., & Liashenko O.M. (Ed.) (2015). *Donbas i Krym: tsina povnennia*. Kyiv: NISD. [in Ukrainian].

Hrytsenko O. (2006). Ukrain's'ki ZMI v konteksti hlobal'nykh protsesiv na pochatku XX stolittia. In Shkliar V. I. & Yurychko A. V. (Comps.). *Ukraina na shliakhu do Yevropy*. (pp. 265–379) Kyiv: Ethnos. [in Ukrainian].

Kononov I. (2000). *Etnos. Tsinnosti. Komunikatsiia (Donbas v etnokul'turnykh koordynatakh Ukrainy)*. Luhans'k: Alma-mater. [in Ukrainian].

- Kotyhorenko V.O. (2004). *Etnichni protyrichchia i konflikty v suchasnij Ukraini: politolohichnyj kontsept*. Kyiv: Svitogiad. [in Ukrainian].
- Kuromiya H. (2002). *Svoboda i teror v Donbasi. Ukrains'ko-rosijs'ke prykor-donnia. 1870–1990-i roky*. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
- Kuromiya H. (n.d.) Zahadka Donbasu: iak zrozumity joho mynule i majbutnie. Retrieved from: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya>. [in Ukrainian].
- Maffesoli, M. (1996). *The time of the tribes: The decline of individualism in mass society*. London: Sage. [in English]
- Minenkov G.Ya. Politika identichnosti s tochki zreniya sovremennoj social'noj teorii. *Politicheskaya nauka – Political Science*, 3, 21-38. [in Russian].
- Nahorna L. (2004). Etnichna anizotropiia v Krymu: vytoky, proiavy, problemy. In *Problemy intehratsii kryms'kykh repatriantiv v ukrains'ke suspil'stvo* (pp. 101-113). Kyiv: Svitogiad. [in Ukrainian].
- Nahorna L. (2011). *Sotsiokul'turna identychnist': pastky tsinnisnykh rozmez-huvan'*. Kyiv: IPIEND im.I.F.Kurasa. [in Ukrainian].
- Pazenok V. S. (Ed.). (1999). *Suspil'stvo na porozi XX stolittia: filosofs'ke os-myslennia plynnoho svitu*. Kyiv. Instytut filosofii im. H.S.Skovorody NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Prozorova N.M. (2003). Osoblyvosti kryms'koho rehionalizmu. *Viche*, 3, 31-36. [in Ukrainian].
- Rokkan S. (2006). Metody i modeli v sravnitel'nom issledovanii formirovaniya nacij. *Politicheskaya nauka – Political Science*, 4, 102-134. [in Russian].
- Shchukin D.A. (2010). Problema konstruirovaniya vraga v kontekste inter-pretacii konflikta. *Konfliktologiya*, 4, 156-163. [in Russian].
- Shul'ha M. (2014). Metodolohichni problemy doslidzhennia kryzovoho sot-siumu. In V. Vorona & M. Shul'ha (Ed.). *Vektory zmin ukrains'koho suspil'stva*. (pp.5-23). Kyiv: Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Vilson E. (2007). Dramaturhiia virtual'noi polityky. *Krytyka*, (5), 8-11. [in Ukrainian].